

Geheid Gouda

Toen een grote groep historici zes jaar geleden aan de slag ging met het schrijven van *een* Geschiedenis van Gouda, was het voornemen daarbij vooral op zoek te gaan naar het eigene en het bijzondere van deze stad. Hollandse steden kennen vanzelfsprekend in veel opzichten een gemeenschappelijke historie en worstelden vaak met vergelijkbare problemen. Elke stad heeft echter ook haar specifieke kenmerken en ontwikkelingen, die haar een eigen gezicht hebben gegeven en bepalend zijn of zijn geweest voor het zelfbeeld en de beeldvorming naar buiten toe. In dit opzicht is een stadsgeschiedenis te vergelijken met een biografie; voor iedere stad en ieder mens is een uniek levensverhaal te construeren. Aan het einde van dit duizend jaar lange – maar zeker niet afgesloten – levensverhaal van Gouda, wordt hier nog eenmaal de vraag opgeworpen naar de eigenheid van deze stad. Het antwoord daarop zit uiteraard in belangrijke mate reeds verweven in de 21 hieraan voorafgaande hoofdstukken. Ter afsluiting van dit boek zal een aantal van deze karakteristieken nog eens uitgelicht en in samenhang beschreven worden.

Laten wij daarbij beginnen met de hedendaagse beeldvorming en van daaruit terugblikken naar het verleden. Geen stad in Holland wordt tegenwoordig nog zo sterk geassocieerd met concrete producten als Gouda. Stroopwafels, pijpen, aardewerk, kaarsen en kaas zijn voor een breed publiek grotendeels synoniem met Gouda. Deze productidentificatie heeft de stad een enorme naamsbekendheid gegeven, niet alleen in Nederland maar ook ver daarbuiten. Dat de stad haar internationale faam bovenal te danken heeft aan een goud-gele volle kaas, is een grillige en verwarrende speling van het lot. Kaas is immers geen Gouds fabrikaat, maar een zuivelproduct van het omringende platteland. ‘Gouda cheese’ heeft deze vanouds typische industriestad daarmee min of meer contrecœur voorzien van een agrarisch imago.

De relatie van Gouda met het omliggende gebied is altijd in hoge mate eenrichtingsverkeer geweest. De stad ontwikkelde een zekere centrumfunctie voor de nabijgelegen dorpen en gehuchten, die vooral tot uitdrukking kwam in markt-, winkel- en onderwijsvoorzieningen. Omgekeerd liet de stad zich vaak weinig gelegen liggen aan de belangen van het platteland. Met name de waterhuishouding zorgde regelmatig voor frictie omdat Gouda naar het oordeel van de boeren te veel water doorliet, waardoor zij natte voeten kregen. De identificatie van de Gouwe naar met alles wat buiten de singels lag was doorgaans minimaal, hetgeen zelfs vandaag de dag soms nog opgeld doet voor de nieuwbouwwijken in polders als Bloemendaal en Achterwillens. Wel wordt sinds enkele decennia in de externe beeldvorming benadrukt dat Gouda een parel is

Historische Vereniging Die Goude

EPILOOG

in het groene hart van Holland, met ook bijzondere recreatiemogelijkheden op het water van de nabijgelegen Reeuwijkse plassen.

De verbondenheid van Gouda met het water vormt waarschijnlijk de grootste constante in zijn geschiedenis. Het ontstaan van de stad is immers te danken aan het samenvloeien van twee belangrijke waterlopen, de Hollandsche IJssel en de Gouwe. Aan laatstgenoemde rivier dankt zij ook haar naam, die na een lang verbasteringsproces van 'Golda', 'Golde', 'Ter Gouw' en 'Die Goude' geworden is tot Gouda. Daarmee is het de enige stad in Nederland die thans officieel én in de volksmond met een Latijnse naam wordt aangeduid. Het belang van het water voor de stedelijke economie is sterk afgenomen, nadat de biernijverheid verviel en de scheepvaart door Holland sinds de bouw van de overtoom op de Leidschendam niet langer via en door Gouda hoefde. Het kwam uiteindelijk zelfs tot een algehele afsluiting van de doorvaart, maar inmiddels wordt deze met het fasegewijs wegnemen van obstakels geleidelijk in ere hersteld. Een belangrijk knooppunt in Holland is Gouda ook na de teloorgang van de binnenscheepvaart gebleven. Al vroeg, in het midden van de negentiende eeuw, werd de stad aangesloten op het spoorwegnet en ook in het snel uitdijende wegennetwerk ontwikkelde zij zich tot een belangrijke schakel.

Naast het water heeft ook de bodemgesteldheid een niet te onderschatten invloed gehad op ontstaan, groei en financiële huishouding van Gouda. Het ontwikkelen van een stad in het veen impliceert een nooit eindigend gevecht met een door inklinking 'slappe' bodem. Lange tijd wist de stad deze problemen te omzeilen door te bouwen op de steviger kleigedeelten en deze stukken land via verdichting van de bebouwing optimaal te benutten. Toen na de laatste wereldoorlog het besluit viel ook de veengrond van de omringende polders grootschalig te gaan bebouwen, werd onvoldoende ingecalculerd dat de stad zich daarmee een permanente last op de hals zou halen. Verzakkingen nopen nog steeds tot kostbare onderheiding van gebouwen, putten en

Gezicht op Gouda. Schilderij door Christoffel Pierson uit circa 1684. Door de zeer breed weergegeven Hollandsche IJssel lijkt het wel of Gouda aan zee ligt. Op deze wijze brengt de schilder op treffende wijze tot uitdrukking hoe groot de betekenis van het water door de eeuwen heen is geweest voor Gouda.

riolen en het alsmat weer ophogen van wegen en tuinen. De meest langdurige financiële ondercuratelestelling uit de geschiedenis van Nederland, in de vorm van een artikel 12-status, en uitzonderlijk hoge gemeentelijke belastingaanslagen waren het gevolg.

De historische bebouwing is een ander element dat altijd zeer belangrijk is geweest voor de beeldvorming van Gouda. Nog steeds afficheert de stad zich in VVV-folders, gemeentelijke advertenties en voorlichtingsmateriaal als een monumentale oud-Hollandse stad. Het middeleeuwse stadhuis is daarbij de voornaamste blikvanger. Dit monument, met zijn unieke vrijstaande ligging midden op een groot marktplein, werd gebouwd in het midden van de vijftiende eeuw. Nooit was het relatieve belang van de stad groter dan juist in die tijd, zowel in demografisch opzicht, als ook economisch en cultureel. Deze zeldzaam vroege bloeiperiode leverde niet alleen een fraai monument op, zij bezorgde de stad tevens een rijk middeleeuws archief en een 'geschiedenis als een waterhoofd'. Ook in tijden van ramp- en tegenspoed gaf deze pontificale stenen herinnering aan Gouda's absolute gloriëtijd de bevolking een sterk besef van eigenwaarde en identiteit.

Een tweede identiteits- en beeldbepalende kunstschat in de stad, de Sint-Janskerk en haar gebrandschilderde ramen, verrees na 1552 letterlijk uit de as in een periode van economische neergang. Haar voltooiing vond zij echter in een nieuwe, kortstondige, bloeiperiode aan het eind van de zestiende en begin van de zeventiende eeuw. Ook een buitenstaander als Petrus Montanus, die een heruitgave verzorgde van Guicciardini's beschrijving van de Nederlanden, schetst in 1612 het beeld van een 'fraeye, rijcke, stercke en wel bewoonde stadt'.¹ Dat was ten tijde van de Opstand tegen Spanje, toen Gouda trots en bij tijden hovaardig vasthield aan zijn politieke autonomie en ook op religieus gebied een eigen koers wenste te varen binnen de Staten van Holland. Kenmerkend daarbij was de afkeer van het stadsbestuur van de Oranjes, die nog twee eeuwen stand zou houden, maar niet gedeeld werd door de 'gewone man'.

Op kerkelijk terrein werd de koers van het stadsbestuur lange tijd ideologisch bepaald door een Erasmusiaans gewortelde afkeer van gewetensdwang. Erasmus mag dan geen Gouwenaar zijn van geboorte, hij verbleef er een deel van zijn leven en had grote invloed op een toonaangevend deel van de stedelijke elite. Zijn gedachtegoed weerspiegelt zich ook onmiskenbaar in het iconografisch programma van de Goudse Glazen. De ideeën van Erasmus zouden het geestelijk klimaat in de stad nog tot ver in de zeventiende eeuw beïnvloeden. De bestuurders streefden ernaar zoveel mogelijk burgers onder één kerkelijk dak te verenigen en stonden in die dagen wijd en zijd bekend om hun tolerantie. Personen die elders om hun denkbeelden waren verdreven, zoals Dirck Volckertsz Coornhert en Conradus Vorstius, vonden hier gastvrij onderdak en boekdrukkers konden ongehinderd werken uitgeven die elders verboden waren. Als vanzelf belandde Gouda tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) dan ook in het remonstrantse (arminiaanse) kamp, waar het de meest hardnekkige medestanders was van Johan van Oldenbarnevelt in zijn politieke strijd tegen prins Maurits. Toen deze strijd ten nadele van de stad werd beslecht keerde ook in kerkelijk opzicht het tij. Gouda veranderde van bolwerk van vrijzinnigheid in een stad met een orthodox-gereformeerde reputatie, waar de tinten grijs en zwart nog heden het zondagse straatbeeld domineren.

Ondanks de enigszins orthodox-christelijke reputatie van Gouda is de stad in politiek opzicht nooit een gereformeerd bolwerk geworden. De Partij van de Arbeid is hier na de oorlog altijd bijzonder sterk geweest en levert al decennialang de burgemeester. De Staatskundig Gereformeerde Partij is slechts een marginale partij. Grote versplintering en verdeeldheid is door de

eeuwen heen kenmerkend geweest voor het stedelijke politiek-maatschappelijke klimaat. In de zeventiende en achttiende eeuw verlamde factiestrijd regelmatig het bestuur, terwijl in de negentiende en twintigste eeuw van eenheid evenmin sprake was door een sterke verzuiling. Tot in deze tijd blijkt het bijzonder moeilijk de rijen te sluiten in het algemeen belang van de stad, zoals onder meer blijkt uit de lange lijdensweg naar de totstandkoming van één modern ziekenhuis, het uitblijven van een fusie van voetbalverenigingen tot één topelftal en de inefficiënte versnippering van organisaties op het terrein van historie, archeologie en monumentenbehoud.

De basis voor het monumentale karakter van Gouda werd zoals eerder gesteld al vroeg gelegd, maar is sedertdien nauwelijks uitgebreid door economische neergang en stilstand. De grote afhankelijkheid van de stedelijke economie van een reeks van ‘monoculturen’ – de bierbrouwerijen tot 1500, de turfomslag in de zestiende eeuw, de pijpmakerij in de zeventiende eeuw – waren hier debet aan. In de eerste helft van de negentiende eeuw was de economische situatie hier zelfs zo rampzalig en de armoede zo schrijnend, dat het gezegde Gouwenaar-bedelaar een begrip werd. Aan deze aanhoudende malaise is het ook mede toe te schrijven, dat het hart van de stad, anders dan bijvoorbeeld Amsterdam, Haarlem of Leiden, altijd binnen de middeleeuwse singels van circa 1350 is gebleven. Doch ook binnen het kleine stadscentrum hebben veel oude gebouwen de tand des tijds niet doorstaan, zoals de meeste kloosters, alle stadspoorten en vele woonhuizen. De afbraak was soms het gevolg van functieverlies, maar vaak ook ontbraken eenvoudigweg de middelen voor onderhoud en restauratie.

Dat Gouda niettemin nog steeds een monumentale stad is, kan toegeschreven worden aan diverse factoren. Behoudzucht in negatieve of positieve zin van particulieren, ambtenaren, bestuurders van instellingen en van verenigingen zal zeker een rol hebben gespeeld. Van groot belang was echter ook, dat de stad de laatste vier eeuwen nimmer grote rampen als stadsbranden of kruitontploffingen heeft gekend en door de geschiedenis heen evenmin serieus werd belegerd of beschoten. Het is een treffende en veelzeggende parallel dat bij de bevrijding van de Spanjaarden in 1572 één ongezadelde ruiter betrokken was, die de hele dag rondjes door de stad reed en dat de bevrijding van de Duitsers in 1945 geschiedde door één Canadese motorordonnans, die een dag lang hetzelfde deed.

Gouda bood daarmee niet het podium dat veel helden pleegt op te leveren. Wel heeft de stad, volgens eerdergenoemde Montanus, ‘op verscheijden tijden veel gheleerde mannen voortgebracht’. Stadsgeschiedschrijvers Walvis en De Lange van Wijngaarden wisten een hele eregalerie van vermaarde Gouwenars op te tuigen, onder wie kasteelvrouw Jacoba van Beieren, boekdrukker Gerard Leeu, de veelzijdige geleerde Reinier Snoy, de glasschilderende broers Crabeth, de ontdekkingsreizende gebroeders De Houtman en de staatsman Hieronymus van Beverningh. Het is opmerkelijk dat de geschiedschrijvers van latere tijden slechts weinig klinkende namen aan deze reeks hebben kunnen toevoegen. De dichter Leo Vroman en de schilderess Carla Rodenberg zijn twee van de weinige recente namen met meer dan lokale bekendheid.

In termen van oorlog en rampspoed was Gouda zoals wij eerder zagen altijd een veilige stad. In andere opzichten gold dit niet. De stad heeft enkele desastreuze epidemieën meegemaakt, waarbij duizenden Gouwenars in korte tijd het leven lieten. Ongekend hevig woedde de pest hier in voor Holland bekende pestjaren als 1574 en 1636, maar het meest verwoestend was de epidemie van 1673, een in de epidemologische geschiedschrijving nog onbekend en uitzonderlijk laat rampjaar. Gevoelens van onveiligheid konden daarnaast ook aangewakkerd worden door criminaliteit. Harde sancties, tot aan de doodstraf die in Gouda voor het laatst nog in 1860 werd

uitgevoerd op het achterbordes van het stadhuis, konden niet voorkomen dat diefstal, roof, mishandeling en moord op gezette tijden de stad opschrikten. Meer humane opvattingen over bestraffing en behandeling van misdadigers, zoals onder meer verwoord door de in Gouda overleden Coornhert, deden hier al vroeg hun intrede met de oprichting van een Tuchthuis, dat functioneerde van 1610 tot 1811. De instelling veranderde daarna in een vrouwengevangenis, lange tijd de enige in Nederland. Aan het eind van de twintigste eeuw kreeg Gouda binnen korte tijd voor het eerst in zijn geschiedenis het stempel van een onveilige stad, niet in de laatste plaats door onaangepast gedrag van kleine groepen slecht geïntegreerde Marokkaanse jongens.

De verhouding tussen Gouwenaars en vreemdelingen is door de eeuwen heen altijd ambivalent geweest. De kleine oppervlakte van de stad versterkte de sociale cohesie en een ons-kent-ons mentaliteit, die het voor buitenstaanders moeilijk maakte geaccepteerd te worden. De 'echte Gouwenaar' staat dan ook niet te boek als buitensporig vriendelijk of zuidelijk spontaan, maar eerder als hard en direct.² Ook gaat hij door voor degelijk, werkzaam en zuinig. Daarbij heeft hij zich altijd wel gerealiseerd dat de stad niet zonder import kan, omdat er soms groot economisch belang bij is gemoeid om kennis, kunde en arbeidskracht van buiten aan te trekken. Zo zijn de bekende Goudse pijpen te danken aan de ondernemingszin van voormalige Engelse soldaten. Na de val van Antwerpen in 1585 gingen de poorten wijd op voor grote groepen Zuid-Nederlandse vluchtelingen, die een belangrijke impuls gaven aan de nieuwe lakennijverheid, de tapijtweverij en de boekdrukkerij. Het stadsbestuur nam daarbij op de koop toe dat veel van deze Vlamingen orthodox-gereformeerd waren, terwijl het geestelijk klimaat in de stad toen nog gedomineerd werd door een mild protestantisme. Later, toen kerkelijke en politieke tegenstellingen door de Bestandstwisten onontwarbaar verknoopt raakten, zou het stadsbestuur mede door toedoen van deze gereformeerde immigranten ten val gebracht worden.

De val van het stadsbestuur in 1618, via de wetsverzetting door prins Maurits, sloeg diepe wonden op velerlei gebied. Het wantrouwen tegen vreemdelingen werd erdoor gevoed. Migranten werden argwanend bekeken, zeker als het ging om mensen met afwijkende culturele of religieuze achtergronden. Hugenoten, met hun calvinistische geloof, ontmoetten nog weinig weerstand, maar joden kregen pas heel laat en mondjesmaat toestemming om zich in de stad te vestigen. Aan hun aanwezigheid alhier kwam door de nazi's ruw en abrupt een einde. De eerste grote migratiegolf sinds het einde van de zestiende eeuw maakte Gouda daarna pas mee halverwege de twintigste eeuw. Opnieuw was het toen economisch gewin, dat enkele Goudse bedrijven ertoe bracht grote aantallen goedkope arbeidskrachten aan te trekken uit vooral Marokko. Inmiddels is een kleine 10% van de bevolking van Marokkaanse afkomst en telt de stad drie moskeeën. Rond de jaren zestig kwam ook binnenslands een massale migratiebeweging op gang, in de vorm van een trek naar de Randstad. Het aan de rand daarvan gelegen Gouda barstte daardoor weldra uit zijn middeleeuwse voegen en ontwikkelde zich in snel tempo tot een slaapstad voor hoofdzakelijk Haagse ambtenaren.

Het is nog onduidelijk welke gevolgen de explosieve groei van Gouda zal hebben voor de eigenheid van de stad en haar bewoners. Voor het eerst in de geschiedenis herbergt de stad een bevolking die in meerderheid geen historische band meer met haar heeft en van wie velen zich slechts in geringe mate met haar identificeren. Het eerste slachtoffer van deze ontwikkeling lijkt het typisch Goudse dialect. Dit dialect, met een geheel eigen idioom en klankkleur, is inmiddels nagenoeg verdwenen en vervangen door een nieuw soort poldernederlands met harde ai-klanken. Het zou te betreuren zijn wanneer een afnemende verbondenheid tussen bevolking en

Historische Vereniging Die Goude

EPILOOG

stedelijke woonomgeving ertoe zou leiden, dat ook waardevolle en beeldbepalende elementen uit het Goudse verleden minder gewaardeerd en gekoesterd zouden gaan worden. Als redactie hebben wij de hoop dat deze stadsgeschiedenis behulpzaam zal zijn om een dergelijke ontwikkeling in de toekomst te verhoeden, zodat bewoners en bezoekers van de stad over een eeuw nog steeds kunnen zeggen: dit is geheid Gouda.

De redactie